

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ПОТРЕБ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Система вищої освіти є однією з найголовніших складових формування особистого чинника виробництва, який сьогодні набуває форми людського капіталу. Якісні знання і професійні компетенції є умовою високої продуктивності праці, освоєння нових технологій в економіці, становлять основу нових ідей та виступають запорукою динамічного соціально-економічного розвитку країни та світу загалом. У розвинутих країнах, передусім у ЄС, формуються стратегії розвитку людського капіталу та залучення висококваліфікованих фахівців, а також талановитої молоді з інших країн. У рамках стратегічної програми Європейського Союзу «Європа-2020» реалізується «План з розвитку нових здібностей і збільшення кількості робочих місць», спрямований на модернізацію ринків праці, підвищення мобільності трудових ресурсів, надання можливостей для здобуття нових знань і навичок. Значна увага приділяється розвитку вищої освіти. Так, в ініціативі «Інноваційного Союзу» зазначено, що потрібно більше університетів світового класу, підвищення рівня навчання і залучення талантів з-за кордону [1].

Україна має досить розвинену систему вищої освіти, яка тривалий час забезпечувала підготовку необхідних фахівців для економіки. Однак на сучасному етапі роботодавці пред'являють значні претензії до якості підготовки фахівців. Для того щоб українська вища освіта формувала сучасні компетенції та конкурентоспроможну робочу силу, необхідна її модернізація з урахуванням актуальних світових тенденцій розвитку освіти.

На сучасному етапі роль вищої освіти в суспільному розвитку неухильно підвищується. У теорії ендогенного зростання, обґрунтованої американськими дослідниками П. Ромером і Р. Лукасом [2], основним його чинником вважається науково-технічний прогрес, який є внутрішнім фактором, що формується за рахунок інвестицій в освіту, формування людського капіталу, розвиток знань і наукові дослідження та обумовлює динаміку зміни технологій і продуктивності праці. Теорія ендогенного зростання пояснює позитивну ди-

наміку продуктивності праці та зростання економіки за рахунок таких чинників:

навчання на практиці та розповсюдження знань;

нагромадження людського капіталу шляхом підвищення частки населення з вищою освітою;

розвиток наукових досліджень, створення нових технологій і запровадження інновацій.

Виробництво та нагромадження людського капіталу здійснюється в секторі освіти та являє собою сукупність компетенцій працівників. Підвищення рівня відповідної освіти забезпечує можливість застосування нових технологій та зростання продуктивності праці. За розрахунками фахівців, 70-80% темпів економічного зростання забезпечується саме людським чинником та нагромадженими в ньому знаннями. На сучасному етапі великий обсяг нагромаджених знань та інформації не лише забезпечує створення нових технологій у сфері виробництва, але й обумовлює більш досконалі форми організації бізнесу у традиційних сферах економічної діяльності та появу нових видів діяльності для задоволення зростаючих потреб.

Виходячи з важливої ролі людського капіталу міжнародні організації приділяють значну увагу його вимірюванню й оцінці. Всесвітнім економічним форумом (World Economic Forum) визначається рейтинг країн світу за оцінкою розвитку людського капіталу. В Індексі людського капіталу (Human Capital Index) враховуються складники, які характеризують рівень освіти в країні, професійної підготовки, працевлаштування і зайнятості, тривалості життя тощо. У 2016 р. за Індексом людського капіталу Україна посіла 26 місце серед 130 країн світу, покращивши за рік позицію на 5 пунктів. У 2017 р. вона посіла 24 місце [3], що свідчить про поліпшення ситуації з відтворенням даного виду капіталу. Високі оцінки людському капіталу України також надає Світовий банк. За Індексом людського капіталу, що визначається Світовим банком, Україна замикає п'ятдесятку найкращих у рейтингу зі 157 країн за розвитком людського капіталу [4].

У той же час в Україні існують проблеми в системі професійної підготовки робочої сили, в тому числі у сфері вищої освіти. Вони пов'язані як з обсягами підготовки фахівців, так і з професійною структурою та якістю підготовки, яка не зовсім відповідає потребам сучасної економіки.

Аналіз статистичних системи професійної освіти даних свідчить, що в Україні скорочуються обсяги професійної підготовки кадрів (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка основних показників діяльності системи професійно-технічної та вищої освіти за період з 1990 по 2017 р. ¹

Навчальний рік	Кількість ПТНЗ, ВНЗ, од.	Чисельність студентів/учнів тис. чол.	Кількість студентів/учнів на 10 тис. населення, чол.	Випущено фахівців, тис. чол.
<i>ПТНЗ</i>				
1990	1246	643,4	124,1	376,7
2010	976	433,5	94,3	247,4
2017	756	269,4	63,3	141,3
% до 1990	60,7	41,9	51,0	37,5
% до 2010	77,5	62,1	67,1	57,1
<i>ВНЗ I-II рівнів акредитації</i>				
1990/91	742	754,0	145,2	228,7
2010/11	505	361,5	79,0	111,0
2017/18	372	208,6	49,2	61,2
% до 1990	50,1	27,7	33,9	26,8
% до 2010	64,7	57,7	62,3	55,1
<i>ВНЗ III-IV рівнів акредитації</i>				
1990/91	149	881,3	169,7	136,9
2010/11	349	2129,8	465	543,7
2017/18	289	1330,0	313,8	359,9
% до 1990	194,0	150,9	184,9	262,9
% до 2000	82,2	62,4	67,5	66,2

¹ Складено на основі статистичної інформації: Професійно-технічні навчальні заклади (1990-2017); Вищі навчальні заклади (1990-2017). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Дані табл. 1 показали такі зміни у формуванні кадрового потенціалу України впродовж усього періоду незалежності:

ПТНЗ – порівняно з 1990 р. підготовка кваліфікованих робітничих кадрів знизилася майже у 3 рази, а порівняно з 2010 р. – на 43%;

ВНЗ I-II рівнів акредитації – порівняно з 1990 р. підготовка молодших фахівців знизилася майже у 4 рази, а порівняно з 2010 р. – на 45%;

ВНЗ III-IV рівнів акредитації – порівняно з 1990 р. підготовка фахівців із вищою освітою зросла у 2,6 раза, а порівняно з 2010 р. – знизилася на 34%.

У розрахунку на 10 тис. населення загальна кількість студентів і учнів та їх співвідношення між рівнями освіти (ПТНЗ : ВНЗ I-II рівнів акредитації : ВНЗ III-IV рівнів акредитації) становлять:

1990 р. – 439 чол.; співвідношення – 2.8 : 3.3 : 3.9;

2010 р. – 638 чол.; співвідношення – 1.5 : 1.2 : 7.3;

2017 р. – 430 чол.; співвідношення – 1.6 : 1.1 : 7.3.

Отже, чисельність учнів і студентів на 10 тис. населення зменшилася не лише порівняно з 2010 р., але і з 1990 р. Погіршуються кількісні параметри відтворення людського капіталу. Вагомим внеском у формування цієї негативної тенденції є процес старіння населення та зростаюча міграція молоді за кордон з метою здобуття європейської освіти. Відбулася суттєва деформація структури підготовки кадрів у бік підготовки спеціалістів із базовою та повною вищою освітою. Однак реальному сектору економіки сьогодні найбільше не вистачає кваліфікованих робітничих кадрів.

Має місце проблема з якістю підготовки та її відповідності потребам економіки. Роботодавці не задоволені якістю знань та навичок випускників навчальних закладів. Проведене опитування більш ніж на 700 підприємствах економістами Світового банку показало, що більше 60% роботодавців не задоволені рівнем кваліфікації, при цьому 70% не задоволені практичними навичками, а 55% – рівнем та актуальністю знань і умінь [5]. Невідповідний потребам сучасного виробництва рівень кваліфікації обумовлює перешкоди на шляху впровадження нових технологічних процесів, підвищення якості продукції, що є основою конкурентоспроможності підприємств. Як наслідок, знижується продуктивність праці, зменшується ефективність економічної діяльності та звужуються можливості модернізації виробництва. Виникає аномальна ситуація, коли за наявності значної кількості дипломованих незайнятих фахівців підприємства стикаються з проблемою дефіциту кадрів. Вважається, що вища освіта забезпечує кращі можливості працевлаштування, однак для України ця закономірність не спрацьовує.

Невідповідність обсягів, структури та якості підготовки фахівців обумовлює збільшення чисельності осіб із вищою освітою серед безробітних. Якщо у 2010 р. у складі безробітних частка осіб із повною і базовою вищою освітою складала 23,7% (у 2000 р. вона становила 14,3%), то у 2017 р. – майже третину – 28,8% [6] (табл. 2). Отже, інвестиції держави та населення у професійну освіту тих осіб,

які є безробітними, не перетворилися на капітал, вони не приносять доходу ні державі, ні цим особам. Можна говорити про неефективність таких інвестицій і значних втрат суспільства від невикористання потенційного людського капіталу, який акумульований у безробітному населенні.

Таблиця 2

**Динаміка чисельності безробітних із вищою освітою
у складі всіх безробітних¹**

Рік	Кількість безробітних, тис. чол.	Чисельність безробітних із повною ВО	Чисельність безробітних із базовою ВО	Частка безробітних із ВО, % до всіх безробітних
2000	2656	325	56	14,3
2005	1601	198	33	14,4
2010	1786	390	34	23,7
2012	1657	433	26	27,7
2013	1577	401	23	26,9
2017	1698	451	27	28,8

¹ Складено за даними статистичного збірника «Економічна активність населення України» за відповідні роки.

У цілому ж в Україні відбувається зменшення чисельності економічно активного та зайнятого населення, яке має вищу освіту. Скорочується чисельність економічно активного населення (ЕАН), яке є безпосереднім носієм людського капіталу, причому за всіма освітніми рівнями (табл. 3). Дані таблиці свідчать, що чисельність ЕАН лише за 3 роки (2014-2017) зменшилася на 2066,5 тис. чол. – більш ніж на 10%. При цьому чисельність зайнятих скоротилася більшою мірою, ніж безробітних, – на 10,6 і 8,1% відповідно. Відбулося зменшення чисельності ЕАН і зайнятих в усіх групах за рівнем освіти: серед осіб із повною вищою освітою майже на 6%, серед осіб із базовою і неповною вищою освітою – на 13, із професійно-технічною – на 11%. Така негативна динаміка вказує не лише на стагнацію економічного розвитку та звуження сфери прикладання праці, але і на складні демографічні процеси та проблеми у сфері підготовки кадрів.

Серед причин зменшення чисельності ЕАН основними є: втрата частини території та населення (Криму та частини Донбасу) внаслідок зовнішньої агресії РФ;

негативна демографічна динаміка внаслідок високого рівня смертності та від'ємного природного приросту населення (за 2015-2017 рр. втрата населення внаслідок цього чинника склала 559,7 тис. чол.);

високий рівень міграції населення, у тому числі трудової. За даними державної служби статистики кількість трудових мігрантів за 2015-2017 рр. досягла 1303,3 тис. чол. [7].

Таблиця 3

**Динаміка економічно активного населення
за освітніми рівнями¹**

Показник	ЕАН віком 15-70 років, тис. чол. (2014 р.)			ЕАН віком 15-70 років, тис. чол. (2017 р.)			Динаміка, %		
	усього	зайняті	безро- бітні	усього	зайняті	безро- бітні	Усі еко- номічно активні	зай- няті	без- робіт- ні
Усе насе- лення	19 920,9	18 073,3	1 847,6	17 854,4	16 156,4	1 698,0	89,6	89,4	91,9
За освітою:									
повна вища	6 138,1	5 661,7	476,4	5 784,4	5 332,6	451,8	94,2	94,2	94,8
базова вища	230,1	192,7	37,4	199,0	171,8	27,2	86,5	89,2	72,7
неповна вища	3 997,2	3 672,2	325,0	3 466,9	3 155,0	311,9	86,7	85,9	96,0
профе- сійно-тех- нічна	5 269,4	4 716,5	552,9	4 697,2	4 173,5	523,7	89,1	88,5	94,7
повна загаль- на серед- ня	3 849,1	3 451,8	397,3	3 358,8	3 016,8	342,0	87,3	87,4	86,1
базова загаль- на серед- ня	421,0	363,9	57,1	334,4	296,3	38,1	79,4	81,4	66,7
початкова загальна або без освіти	16,0	14,5	...	13,7	10,4	...	85,6	93,0	...

¹ Складено за даними статистичного збірника «Економічна активність населення України» у 2014 та 2017 рр.

Така ситуація обумовлена соціально-економічними причинами, серед яких:

несприятливі демографічні процеси та висока міграційна активність населення внаслідок застійних явищ у соціально-економічній сфері (низький рівень та якість життя, невизначеність перспектив їх зростання, звуження сфери зайнятості, стагнація в роз-

витку соціальної інфраструктури) та тривала політична нестабільність;

низький рівень фінансування освітньої та наукової сфер, що обумовило деградацію матеріально-технічної бази навчальних і наукових установ, низький рівень забезпеченості сучасним обладнанням та інформаційними ресурсами, що унеможливило досягнення високої якості освіти та наукових розробок;

процеси деіндустріалізації економіки, що супроводжуються згорненням промислового виробництва, зниженням його технологічного рівня. Унаслідок цього зменшується потреба у висококваліфікованій робочій силі та зростає попит на робочу силу низької кваліфікації, а на підприємствах скорочується частка працівників, які проходять професійне навчання (освоєння нових професій або підвищення кваліфікації), що обумовлює зменшення потреби у фахівцях технічних спеціальностей.

Деіндустріалізація не відбувається без наслідків для людського й інтелектуального розвитку. Як підкреслює відомий норвезький економіст Е. Райнерт, розвитку освіти має відповідати така промислова політика, яка гарантує робочі місця випускникам освітніх закладів. Наслідками деіндустріалізації для відносно відсталих економік, до яких можна віднести і Україну, є спеціалізація країни на «технологічно тупікових продуктах», переливання зайнятості у менш ефективні сфери економічної діяльності зі спадною віддачею [8]. У таких умовах нагромадження людського капіталу перестає бути пріоритетним завданням економічної політики.

При цьому значна шкода завдається освітній сфері, оскільки в умовах деіндустріалізації здобуття відповідних знань і професії втрачає свою цінність, що позначається на розвитку професійної освіти та трудової міграції. З одного боку, зменшення потреби у підготовці кадрів високої кваліфікованих призводить до занепаду системи вищої та професійно-технічної освіти; з іншого – при її збереженні та підготовці кадрів в умовах недостатності високотехнологічних робочих місць зростає міграція значної частки найбільш мобільної та професійно підготовленої робочої сили в інші країни. Саме такий сценарій розвитку спостерігається на сучасному етапі в Україні, яка здійснює все більший обсяг експорту людського капіталу в інші країни (Польща, Росія, країни ЄС), створюючи для них додаткові чинники економічного зростання.

Результатом слабких модернізаційних процесів та відсутності прогресивних структурних зрушень в економіці практично впро-

довж усього періоду незалежності в Україні є процеси деіндустріалізації економіки. Фактично країна перетворилась з індустріально розвиненої, якою була раніше, на аграрно-індустріальну з низьким рівнем технологічного розвитку та конкурентоспроможності на світовій арені. У таких умовах, з одного боку, знижується потреба у фахівцях із вищою освітою; з іншого – зрушення підготовки висококваліфікованих фахівців стає суттєвою перешкодою на шляху модернізації економіки на новій технологічній основі.

Для країн із перехідною економікою, у тому числі для України, модернізація економіки має здійснюватися шляхом неоіндустріалізації, яка передбачає розвиток «розумного» наукомісткого виробництва, високотехнологічних галузей переробної промисловості, забезпечення цифровізації економіки. Саме це дозволяє долати структурну слабкість економіки, здійснювати диверсифікацію на користь видів економічної діяльності, а отже, виступає визначальним фактором економічної модернізації.

Для здійснення модернізації має бути нагромаджена критична маса людського капіталу, акумульована в економічно активному населенні з вищою освітою. При цьому має бути суттєво підвищена якість освітнього процесу шляхом модернізації матеріально-технічної бази навчальних закладів, упровадження нових освітніх технологій та осучаснення переліку напрямів і спеціальностей підготовки фахівців.

Для забезпечення нагромадження людського капіталу та його ефективного використання як чинника модернізації економіки і динамічного зростання пріоритетними завданнями соціально-економічної політики держави мають бути суттєві зрушення як в економічній сфері, так і в системі вищої освіти.

В економічній сфері необхідно забезпечити:

створення сприятливих інституційних та економічних умов для суттєвого збільшення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, спрямованих на відновлення та розвиток вітчизняної промисловості на новій технологічній основі;

розробку та реалізацію нової промислової політики неоіндустріального розвитку на основі впровадження «Індустрії 4.0», цифровізації, роботизації, смарт-спеціалізації;

розвиток вітчизняного ринку праці шляхом створення високотехнологічних робочих місць, розвитку креативних секторів економіки, малого і середнього бізнесу;

створення умов для гідної праці шляхом суттєвого підвищення оплати праці, поліпшення умов трудової діяльності, дотри-

мання норм трудового законодавства і захисту прав працівників, розвитку соціального партнерства;

підвищення якості життя населення та створення умов для збереження і розвитку людського потенціалу країни, зниження масштабів трудової міграції та міграції молоді за кордон з метою навчання.

У сфері вищої освіти необхідно здійснити:

модернізацію освітньої системи України шляхом оновлення матеріально-технічної бази навчання на основі сучасного навчального і лабораторного обладнання, широкого застосування інформаційно-комп'ютерних технологій;

підвищення якості вищої освіти і професійної підготовки шляхом упровадження нових технологій навчання, забезпечення її відповідності до вимог ринку праці, переходу до навчання протягом усього життя;

інтеграцію вищих навчальних закладів у світовий освітній простір, стимулювати активний обмін студентами та викладачами, навчальною і методичною літературою;

відновлення потенціалу науково-дослідницького сектору шляхом збільшення фінансування, удосконалення організації діяльності науково-дослідних установ, посилення міжнародної співпраці, забезпечення їх активної співпраці з реальним сектором економіки.

Література

1. ЄС планує збільшити відсоток осіб з вищою освітою – яким чином? URL: <http://www.euroosvita.net/prog/print.php/prog/>.

2. Lucas, R.E. (1988). On the Mechanics of Economic Development // *Journal of Monetary Economics*, 22, July, pp. 3-42. DOI: [http://dx.doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](http://dx.doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7); Romer P.M. (1990). Endogenous Technological Change // *Journal of Political Economy*, V. 98, № 5, P. 71.

3. Україна у глобальних рейтингах. URL: <https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/ratings/>.

4. Україна заняла 50-е место в рейтинге человеческого капитала Всемирного банка. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ukrainazanyala-50-e-mesto-reytinge-chelovecheskogo-kapitala-1539257611.html>.

5. The World Bank – STEP. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/516741468178736065/STEPskills-measurement-surveys-innovative-tools-for-assessing-skills>.

6. Економічна активність населення України 2017: стат. зб.
URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

7. Зовнішня трудова міграція населення України 2015-2017.
URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

8. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми и почему бедные страны остаются бедными; пер. с англ. Н. Автономовой; под ред. В. Автономова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». 2-е изд. М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2014. С. 146, 213-216.

Надійшла до редакції 03.12.2018 р.

С.А. Жуков, д.е.н., с.н.с.,
К.І. Маліношевська, к.е.н.

СТРАТЕГІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНОГО, РЕГІОНАЛЬНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО РІВНІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Функціонування економіки на сучасному етапі потребує паралельного та збалансованого розвитку суспільства, що є актуальним на міні-, мезо- і макрорівні, а також становить об'єкт наукових досліджень багатьох учених. Першопричиною таких досліджень є нерівномірний розподіл усіх видів ресурсів, у тому числі трудових, що безпосередньо впливає як на якість життя населення, так і на довкілля, екологію. Сучасні інтеграційні процеси спонукають до зростання конкуренції, насамперед, у промисловому секторі України, орієнтованому на зовнішні ринки збуту. Однак військовий конфлікт на сході України, складні політичні та соціально-економічні умови країни, сировинна структура промисловості, виробнича вразливість економіки, діючі квоти й обмеження для виходу на ринки Європейського Союзу створюють перешкоди для сталого розвитку промислових підприємств і вітчизняної економіки загалом.

Такі вчені, як О. Будько [2], В. Власенко [3], Л. Привалова [9], досліджують нормативно-правову базу щодо сталого соціально-

© С.А. Жуков,
К.І. Маліношевська, 2018